

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Από την τραγωδία, στην εποποιΐα

Επιμέλεια:

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης

Χορηγός: Νικόλαος Χαϊτογλου

Αθήνα 2009

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ 2006-2009

Πρόεδρος: Νικόλαος Μέρτζος
Αντιπρόεδρος: Αθανάσιος Καραθανάσης
Γεν. Γραμματέυς: Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά
Ταμίας: Θεόδωρος Δαρδαβέσης
Έφορος Βιβλιοθήκης: Ιωάννης Κολιόπουλος
Σύμβουλοι: Βασίλειος Πάππας
Χαράλαμπος Νάσλας
Κωνσταντίνος Πλαστήρας
Κωνσταντίνος Χατζηδήμος

Ερευνητική Ομάδα

Βασιλείου Σωτηρία
Δημητριάδης Βασίλης
Θεοδοσίου Νίκη
Μπελεγάκη Όλγα
Παπανικολάου Κωνσταντίνος
Σπυριδόπουλος Αριστοτέλης
Σταματιάδου Ελένη
Χαραλαμπίδου Πελαγία

Διόρθωση Κειμένων

Βουτσίδου Σοφία

Εκδότης: ΝΙΚΟΣ ΧΑΪΔΕΜΕΝΟΣ

Σχεδιασμός και σελιδοποίηση: ΚΛΕΙΩ ΜΠΑΤΗ

Επεξεργασία εικόνας: ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ,
ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΟΥΣΜΑΝΗΣ, ΑΘΗΝΑ ΓΥΠΑΡΑΚΗ

Συντονισμός παραγωγής: ΣΟΦΙΑ ΚΑΡΑΜΑΝΙΔΟΥ

Εκτύπωση-βιβλιοδεσία: Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε.

26ο χλμ. Λεωφόρου Λαυρίου, θέση Ρδόκια, 19 400 Κορωπί, Τ.Θ. 7616

Τηλ.: 210 97.02.802, 210 97.67.488, Fax: 210 97.56.550

e-mail: info@militos.gr, www.militos.gr

© Copyright έκδοσης για όλο τον κόσμο: Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε.

Αθήνα 2009

ISBN: 978-960-464-115-4

Απαγορεύεται η κάθε είδους αναδημοσίευση του φωτογραφικού υλικού σε έντυπα ή ηλεκτρονικά μέσα χωρίς την έγγραφη εξουσιοδότηση των φωτογράφων και του εκδότη. Οι παραβάτες διώκονται ποινικά βάσει του νόμου περί προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας.

Η ανθρωπογεωγραφία του προσφυγικού ζητήματος (1913-1930)

Εισαγωγή

Α'. Προσφυγικά ρεύματα στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα

Στις πρώτες τρεις δεκαετίες του αιώνα η Ελλάδα ήταν αναγκασμένη να δέχεται, κατά συχνά διαστήματα, μαζικά προσφυγικά ρεύματα. Κατά συνέπεια, ήταν υποχρεωμένη να μεθοδεύει και ανάλογα προγράμματα αποκατάστασης των προσφύγων: Το 1906, το 1913 και το 1919 για τους πρόσφυγες από τη Βουλγαρία, το 1914 για τους Έλληνες που διώχθηκαν από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία, το 1920 για τους ομοεθνείς που εγκατέλειψαν τη Ρωσία μετά την επικράτηση του κομμουνισμού. Το σύνολο των προσφύγων όλων των παραπάνω περιπτώσεων υπολογίζεται²²⁸ γύρω στις 500.000 ψυχές.

Τα προσφυγικά, όμως, αυτά ρεύματα δεν μπορούν να συγκριθούν με την προσφυγιά του Μικρασιατικού Πολέμου και κυρίως της Μικρασιατικής Καταστροφής, ούτε στον όγκο των προσφυγικών πληθυσμών, ούτε και στην ποιότητα των προγραμμάτων αποκατάστασης. Τόσο μαζική μετατόπιση πληθυσμών (1.221.849 άτομα) σε τόσο σύντομο διάστημα (1921-1924) δεν έχει προηγούμενο στην ιστορία των λαών.²²⁹ Από την άλλη, για πρώτη φορά ο σχεδιασμός και ο προγραμματισμός της αποκατάστασης αναλαμβάνονται και υλοποιούνται από την Κ.τ.Ε., μέσω της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (στο εξής Ε.Α.Π.), η οποία λειτούργησε²³⁰ από τον Σεπτέμβριο του 1923 μέχρι την 31^η Δεκεμβρίου 1930.

Οι δραστηριότητες όμως αυτές, υλοποιώντας το πνεύμα της Σύμβασης της Ανταλλαγής²³¹ της 30 Ιανουαρίου 1923, δεν καλύπτουν μόνο τους πρόσφυγες που ανταλλάχθηκαν με κανονική διαδικασία, αλλά και όσους εγκατέλειψαν την Τουρκία από τις 18 Οκτωβρίου 1912 κ.ε. Όλοι αυτοί αποτελούν την κατηγορία των ανταλλαξίμων προσφύγων, την αποζημίωση και αποκατάσταση των οποίων αναλαμβάνει η Ελλάδα σύμφωνα με τα άρθρα 5-18 της Σύμβασης της Ανταλλαγής αλλά και με το Ιδρυτικό Πρωτόκολλο της Γενεύης (29 Σεπτεμβρίου 1923). Ακόμη, με τα προγράμματα της Ε.Α.Π. αναλαμβάνεται²³² και η συνέχιση των εποικιστικών εργασιών που εκτελέστηκαν από το κράτος πριν από τη λειτουργία της (1923).

Εξάλλου, αν το 1923 έχουμε την επίσημη έναρξη της ανταλλαγής²³³ (Σύμβαση της 30 Ιανουαρίου) και

227. Ο Ευστάθιος Πελαγίδης είναι Καθηγητής του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

228. Μιχ. Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα 1934, σσ. στ'-ζ.

229. Από τους 1.221.849 πρόσφυγες, οι 1.069.957 ήρθαν μετά την καταστροφή του 1922, ενώ οι υπόλοιποι 151.892 πριν από αυτή (1921-1922). *Απογραφή 1928*, σ. ρμδ'. Ακόμη: Α.Υ.Ε.Φ. 1923/Α/5/VI/12 και Α.Υ.Ε.Φ. 1923/Α/5/VI/10, αγγλική έκθεση για τους πρόσφυγες, η οποία διαβιβάζεται από το Υπουργείο Πρόνοιας στο Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1923.

230. Για την ίδρυση και τον κανονισμό λειτουργίας της Ε.Α.Π., βλ. το Πρωτόκολλο της Γενεύης, της 23 Σεπτεμβρίου 1923, και το προσαρτημένο καταστατικό της Ε.Α.Π.: Ε.Α.Π., *Συλλογή Νόμων Διαταγμάτων κλπ. αφορώντων την Ε.Α.Π.*, Αθήνα 1926, σσ. 4-14. Εξάλλου, για τη λήξη της λειτουργίας της, βλ. τη σχετική Σύμβαση Εκκαθάρισης μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της Ε.Α.Π. (Γενεύη, 23 Ιανουαρίου 1930): *Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (Α.Τ.Ε.), Νομοθεσία περί αποκαταστάσεως των προσφύγων, εισπράξεως των προσφυγικών χρεών, συμψηφισμού των αποζημιώσεων, εκκαθάρισεως της Ε.Α.Π.* κλπ., Αθήνα 1935, σσ. 4-16. Η σύμβαση προέβλεπε σταδιακή διάλυση της Ε.Α.Π. μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1930. Βλ. και L.O.N.C.67.M.28.1931.II. (Έκθεση της Κ.τ.Ε. για την εκκαθάριση της Ε.Α.Π.), Γενεύη, 14 Ιανουαρίου 1931 (σελίδες 14).

231. Υπουργείο Εξωτερικού, *Σύμβασις περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών (υπογραφέισα εν Λωζάνη τη 30 Ιανουαρίου 1923)*, Αθήνα 1923 (άρθρο 3, σ. 4).

232. Εκθ. 1^η, σσ. 1-2, 4, 6: Η Ε.Α.Π. παρέλαβε από το κράτος (και τους ολοκλήρωσε) 4 αστικούς συνοικισμούς στην Αθήνα (Κοκκινιά, Ν. Ιωνία, Καισαριανή, Παγκράτι) και 3 στην επαρχία (Έδεσσα, Βόλος, Ελευσίνα). Συνολικά, μέχρι τον Φεβρουάριο του 1924, το ελληνικό κράτος δαπάνησε: περίπου 200.000.000 δρχ. για τη μεταφορά προσφύγων, 150.000.000 δρχ. για περιθαλψη, 100.000.000 δρχ. για ανέγερση νέων σπιτιών. Γενικό σύνολο: 550.000.000 δρχ., που ισοδυναμούν (σύμφωνα με την αντιστοιχία των νομισμάτων αυτή την περίοδο) με πάνω από 2.000.000 λίρες Αγγλίας.

233. Δε θα μας απασχολήσει το γιατί και πώς αποφασίστηκε η ανταλλαγή. Βλ. Κ. Σβολόπουλου, *Η απόφαση για την υποχρεωτική Ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ. (41), 1981. Βλ. και Ι. Α. Petropoulos, «The

της αποκατάστασης (Πρωτόκολλο Γενεύης της 29 Σεπτεμβρίου), το 1930 (31 Δεκεμβρίου) δεν έχουμε μόνο τη διάλυση της Ε.Α.Π. Έχουμε και το τέλος της πρώτης και κύριας περιόδου του προσφυγικού προβλήματος με την ταυτόχρονη ολοκλήρωση²³⁴ της προσφυγικής αποκατάστασης, περισσότερο στον αγροτικό και, λιγότερο, στον αστικό πληθυσμό. Η αποκατάσταση, βέβαια, συνεχίζεται και στην επόμενη περίοδο (1930-1940), αλλά όλος ο σχεδιασμός και προγραμματισμός αυτού του σταδίου αποτελούν υλοποίηση και προέκταση²³⁵ των προγραμμάτων και αποτελεσμάτων της Ε.Α.Π. (1923-1930).

Πάντως, η ολοκλήρωση της ανταλλαγής σημαδεύει και την αρχή της αποκατάστασης των προσφύγων. Αυτό σημαίνει ότι όσοι φτάνουν τελευταίοι, είναι πιο δύσκολο να εγκατασταθούν και να προωθηθούν σε παραγωγική απασχόληση απ' ό,τι εκείνοι που ήρθαν πρώτοι. Ο παρακάτω πίνακας δείχνει, χονδρικά, την εικόνα των προσφυγικών ρευμάτων που κατέκλυσαν την Ελλάδα:

Περίοδος	Αριθμός προσφύγων	Τρόπος αναχώρησης
α) 1912-1920	435.000	Ξεριζωμός ²³⁶
β) Μέχρι τέλη 1922	900.000	Ξεριζωμός ²³⁷
γ) Μέχρι Μάρτιο 1923	1.150.000	Ξεριζωμός ²³⁸
δ) Μέχρι Σεπτέμβριο 1924	214.000	75.500 με Ξεριζωμό ²³⁹ 138.500 με Ανταλλαγή ²⁴⁰

Από αυτούς, οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και του Πόντου ακολούθησαν την παρακάτω πορεία, ώσπου να φτάσουν στην Ελλάδα:²⁴¹

compulsory Exchange of Populations:Greek – Turkish Peacemaking, 1922-1930», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2 (1976), σσ. 135-160 (136-148).

234. Ελευθ. Βενιζέλου, *Η ελληνοτουρκική Συμφωνία και αι προσφυγικά αποζημιώσεις*, Αθήνα 1930. Ο πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος παρατηρεί: «Ως μόνην υποχρέωσιν η Ελλάς ανέλαβε να χρησιμοποιήση την εν Ελλάδι ανταλλάξιμον περιουσίαν διά την αποζημίωσιν των ανταλλαξίμων προσφύγων και την υποχρέωσιν αυτήν την εξεπλήρωσεν με το παραπάνω» (ό. π., σ. 47). Εξάλλου, μια βδομάδα νωρίτερα, στις 17 Ιουνίου 1930, αγορεύοντας στη Βουλή επισημαίνει ότι το αίτημα του προσφυγικού κόσμου για ολοκλήρωση των αποζημιώσεων, αντικαταστάθηκε, ήδη, αναγκαστικά, από το αίτημα της «συμπληρώσεως και ολοκληρώσεως της προσφυγικής αποκαταστάσεως», πράγμα το οποίο έχει, ως τότε, συντελεστεί (ό. π., σ. 17). Για «τελική αποκατάσταση» των προσφύγων στα 1930 κάνει λόγο και ο Αλ. Πάλλης, προϊστάμενος, επί σειρά ετών, στις υπηρεσίες Ανταλλαγής και Εποικισμού. Βλ. Α. Πάλλη, «Αναδρομή στο προσφυγικό ζήτημα», *Μ.Χ.*, 11 (91964), σσ. 22-36 (22). Εξάλλου, το ότι η πρώτη και κύρια φάση της προσφυγικής αποκατάστασης λήγει το 1930, φαίνεται και από το γεγονός ότι την ίδια χρονιά διαλύεται η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, αφού εξεπλήρωσε ουσιαστικά την κύρια αποστολή της. Οι απομένουσες εκκρεμότητες, ιδιαίτερα στην αστική αποκατάσταση, μεταβιβάζονται στην Αγροτική Τράπεζα. Βλ. Μιχ. Νοταρά, ό. π., σσ. 294-298. Έπειτα, προς αυτή τη λύση της αποτελεσματικής και πρακτικής αποκατάστασης προσανατολίζονται οι ελληνικές κυβερνήσεις από τις αρχές, ακόμη, του προσφυγικού προβλήματος. Έκθ. 1^η, σ. 5. Ακόμη, Έκθ. 26^η, σ. 7, και 27^η, σ. 16. Επίσης: J. Campbell – P. Sherrard, *Modern Greece*, London 1968, σ. 140. Βλ. και εφημερίδα *Ηχώ της Μακεδονίας* Κοζάνης, 1 Ιανουαρίου 1930 (στο εξής Η.Μ. Κοζάνης).

235. Α.Τ.Ε., *Νομοθεσία*, σσ. 4-16.

236. Α.Υ.Ε., Φ.1923/Α/5/VI/10, αγγλική έκθεση.

237. Α.Υ.Ε., Φ.1923/ΚΤΕ/Φ/2/52, «Σημείωμα Υπουργ. Εξωτερικών», Αθήνα, 23.10.1922. Επίσης Α.Υ.Ε., Φ.1923/Α/5/VI/12, «Σημείωμα Υπουργ. Εξωτερικών» (τους ανεβάζει σε 862.170 άτομα).

238. Α.Υ.Ε., Φ.1923/Α/5/VI/10, αγγλική έκθεση. Επίσης, Α.Υ.Ε., Φ.1923/Α/5/VI/13, έκθεση για το Προσφυγικό που διαβιβάζεται από το Υπουργείο Γεωργίας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 23.7.1923 (τους ανεβάζει σε 1.100.000 άτομα).

239. Α.Υ.Ε., Φ.1923/Α/5/VI/10, αγγλική έκθεση.

240. Α.Υ.Ε., Φ.1926/Γ/68/1, αποφάσεις ΜΕΑΠ:

α) Αθήνα, 16.2.1924.

β) Αθήνα, 13.5.1924.

241. Κ.Μ.Σ., *Εξοδος Β*. Ο ελληνισμός της δυτικής Μικράς Ασίας, όσος απέμεινε, κατέφυγε, ξεριζωμένος, στα κοντινά νησιά του ανατολ. Αιγαίου. Εξάλλου, ο ελληνισμός του Πόντου ακολούθησε δύο τρόπους και δύο αντίστοιχες πορείες προς την Ελλάδα: Οι ξεριζωμένοι κατέφυγαν στην Ελλάδα μέσω των λιμανιών του Καυκάσου (Σοχούμ, Βατούμ). Όσοι ανταλλάχθηκαν, μεταφέρθηκαν πρώτα στους προσφυγικούς καταυλισμούς Σελιμιέ και Αγ. Στεφάνου Κων/πολης. Από εκεί, τμηματικά, έφτασαν στην Ελλάδα.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

Περιοχή	Σταθμοί- λιμάνια αναχώρησης	Χρονικό διάστημα- τρόπος αναχώρησης
Καππαδοκία ²⁴²	Ερεγλί -Ουλούκισλα-Μερσίνα	1924, ΜΕΑΠ, Σύμβαση Ανταλλαγής
Λυκαονία ²⁴³	Άντρες: Χαλέπι-Αλεξανδρέττα-Βηρυτός Γυν/δα: Μερσίνα-Ελλάδα	1923, Ξεριζωμός 1924, Ανταλλαγή
Γαλατία ²⁴⁴	α) Άγκυρα-Κων/λη-Ελλάδα β) Άγκυρα-Κων/λη-Ελλάδα	1923, ιδίοις εξόδοις 1923-24, Ανταλλαγή
Φρυγία ²⁴⁵	α) Μουδανιά-Αν. Θράκη-Ελλάδα β) Κων/λη-Ελλάδα γ) Μερσίνα	1922, οπισθοχώρηση ελλ. στρατού 1923-24, Ανταλλαγή
Πισιδία ²⁴⁶	α)Καππαδοκία-Μερσίνα (γυναικόπαιδα) β)Σεβάστεια – Ερζερούμ (άντρες)	1923-24, Ανταλλαγή 1919-22, Εξορία
Λυκία ²⁴⁷	α)Μερσίνα-Αλεξανδρέττα-Ρόδος β)Άντρες: Εσωτ. Μ.Ασίας-Καύκασος	1923, Ανταλλαγή 1919-22, Εξορία
Παμφυλία ²⁴⁸	α)Μερσίνα-Ελλάδα (γυναικόπαιδα) β)(άντρες) Εσωτ. Μ.Ασίας-Καύκασος	1923-24, Ανταλλαγή 1919-22, Εξορία 1923, Ανταλλαγή (απομείναντες)
Κιλικία ²⁴⁹	α)πεδινή: Συρία-Κύπρος-Ελλάδα β)ορεινή: Εσωτ.Μ.Ασίας-Ελλάδα	1921, Ξεριζωμός 1921, Εξορία 1922, Ξεριζωμός
Δυτ. Μ.Ασία	Νησιά ανατολ. Αιγαίου	1922, Ξεριζωμός
Πόντος ²⁵⁰		

242. Κ.Μ.Σ., Έξοδος Β', σ. 4.

243. Κ.Μ.Σ., ό. π., σσ. 345-346.

244. Κ.Μ.Σ., ό. π., σ. 372.

245. Κ.Μ.Σ., ό. π., σ. 393.

246. Κ.Μ.Σ., ό. π., σ. 427.

247. Κ.Μ.Σ., ό. π., σσ. 475-476.

248. Κ.Μ.Σ., ό. π., σσ. 505-506.

249. Κ.Μ.Σ., ό. π., σ. 516.

250. Α.Υ.Ε., Φ.1926/Γ/68/1, αποφάσεις ΜΕΑΠ: α) Αθήνα, 16.2.1924, β) Αθήνα, 13.5.1924. Βλ. και Πάλλη, Στατιστική μελέτη, σσ. 82-85.

Ενέργειες και μέτρα στις αρχές της προσφυγιάς. Προτάσεις για την ίδρυση της Ε.Α.Π.

Πρέπει πρώτα να πούμε ότι, έτσι όπως κατακλύσθηκε απροσδόκητα η Ελλάδα από απανωτά και πληθωρικά προσφυγικά ρεύματα,²⁵¹ ήταν αδύνατο να προγραμματίσει κάποια ορθολογική προετοιμασία. Εξαιτίας αυτής της κατάστασης, η αρχική κατανομή των προσφύγων στα διάφορα διαμερίσματα της χώρας έγινε χωρίς κανένα κριτήριο²⁵² και με μοναδικό σκεπτικό να εξευρεθούν, βιαστικά και πρόχειρα, τα μέσα και οι τρόποι για τη στέγασή τους. Η προηγούμενη κοινωνική τους σύνθεση και επαγγελματική τους ιδιότητα αγνοήθηκαν τελείως. Αρκεί μόνο να σημειώσουμε ότι φτάσαμε στις αρχές του 1924 και από τις 120.000 περίπου αγροτικές προσφυγικές οικογένειες, έχουν εγκατασταθεί, εντελώς προσωρινά, σε αγροτικές περιουσίες μόνο οι 73.000 (67.000 στη Μακεδονία και 6.000 σε άλλες περιοχές).²⁵³

Η προσωρινή αυτή εγκατάσταση είναι βέβαιο ότι θα αργήσει πολύ να γίνει μόνιμη και πλήρης, γιατί στις περισσότερες περιπτώσεις το ίδιο το σπίτι κατοικείται από δύο και περισσότερες οικογένειες προσφύγων, πέρα από τις μουσουλμανικές, των οποίων η αναχώρηση προγραμματίστηκε μέσα στο 1924.

Προκειμένου να μπει σε σωστή βάση το πρόγραμμα μιας βιώσιμης προσφυγικής αποκατάστασης, συγκροτήθηκαν ειδικές επιτροπές μελέτης του όλου θέματος. Τα πορίσματα²⁵⁴ όμως της έρευνάς τους υποβλήθηκαν στους αρμόδιους μετά την άφιξη της κύριας μάζας των προσφύγων. Κορυφαία πρόταση αυτών των πορισμάτων είναι η ίδρυση αυτόνομου οργανισμού, της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.),²⁵⁵ ο οποίος αναλαμβάνει όλη αυτή την ευθύνη και ασκεί επίσημα το έργο της αποκατάστασης (αγροτικής και αστικής),²⁵⁶ από τον Ιανουάριο²⁵⁷ του 1924 μέχρι και τον Δεκέμβριο²⁵⁸ του 1930. Διερευνητικά,²⁵⁹ βέβαια, το έργο της Ε.Α.Π. αρχίζει το Νοέμβριο του 1923, στη Θεσσαλονίκη. Ομολογουμένως, η Ε.Α.Π. υπήρξε ο κύριος δημιουργός του «Έπους της Αποκατάστασης». Ύστερα από μια τέλεια εποικιστική οργάνωση, πέτυχε να αποκαταστήσει, μέσα σε 7 χρόνια (1923-1930), 145.000 αγροτικές και 100.000 αστικές οικογένειες (βλ. σχηματική παράσταση της Ε.Α.Π.). Έπειτα, με δικές της ενέργειες στις περισσότερες περιπτώσεις, η εγκατάσταση των προσφύγων σε αμιγή ή μικτό οικισμό έγινε με κριτήριο την κοινή καταγωγή από στενότερη ή ευρύτερη περιφέρεια των πατρογονικών εστιών της Ανατολής. Το γεγονός αυτό συνέβαλε σημαντικά στη μονιμοποίηση της προσφυγικής εγκατάστασης.

251. Σε 1.400.000, στρογγυλοποιημένα, ανεβάζει τους πρόσφυγες της Ελλάδας η Κ.τ.Ε. Βλ. S.D.N. L'Établissement, σ. ν'. Αντίθετα ο Ζαμπαθάς τους κατεβάζει σε 786.431 άτομα, όσους δηλαδή έδωσε η, κάπως πρόωρη, απογραφή των προσφύγων (Απρίλιος 1923). Βλ. Ζαμπαθά, *Οι εκ Μικράς Ασίας Ελληνορθόδοξοι πρόσφυγες*, Αθήνα 1969, σ. 102.

252. Α.Υ.Ε., Φ.1923/Α/5/VI/13, έγγραφο του Υπουργείου Γεωργίας/Διεύθυνσης εποικισμού προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 23 Ιουλίου 1923: «Οι πρόσφυγες... διευθύνονται εις το εσωτερικόν κατανεμόμενοι εις τα διάφορα κτήματα, όπου υπάρχουν οικήματα προς στέγασιν, ή στεγαζόμενοι προσωρινώς εις σκηνάς...».

253. Έκθ. 1^η, σσ. 3, 6.

254. Α.Υ.Ε., Φ.1923/Α/5/VI/13, έγγραφα του Υπουργείου Γεωργίας διαβιβάζουν στο Υπουργείο Εξωτερικών: α) έκθεση για το Προσφυγικό (αποκατάσταση αγροτών και αστών προσφύγων), Αθήνα, 8 Μαΐου 1923, β) προτάσεις για την προσφυγική αποκατάσταση, Αθήνα, 23 Ιουλίου 1923. Βλ. και Α.Υ.Ε., Φ. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/11/6, «Μελέτη επί του τρόπου της καταγραφής, εξακριβώσεως και εκτιμήσεως των εν Τουρκία περιουσιών των χριστιανών».

255. Για την ίδρυση και το καταστατικό της Ε.Α.Π., βλ. Ε.Α.Π., Συλλογή Νόμων, σσ. 4-31 (Πρωτόκολλο Γενεύης της 29 Σεπτεμβρίου 1923, Καταστατικό ταυτόχρονο και συνημμένη Πρόσθετος Πράξις της 19 Σεπτεμβρίου 1924).

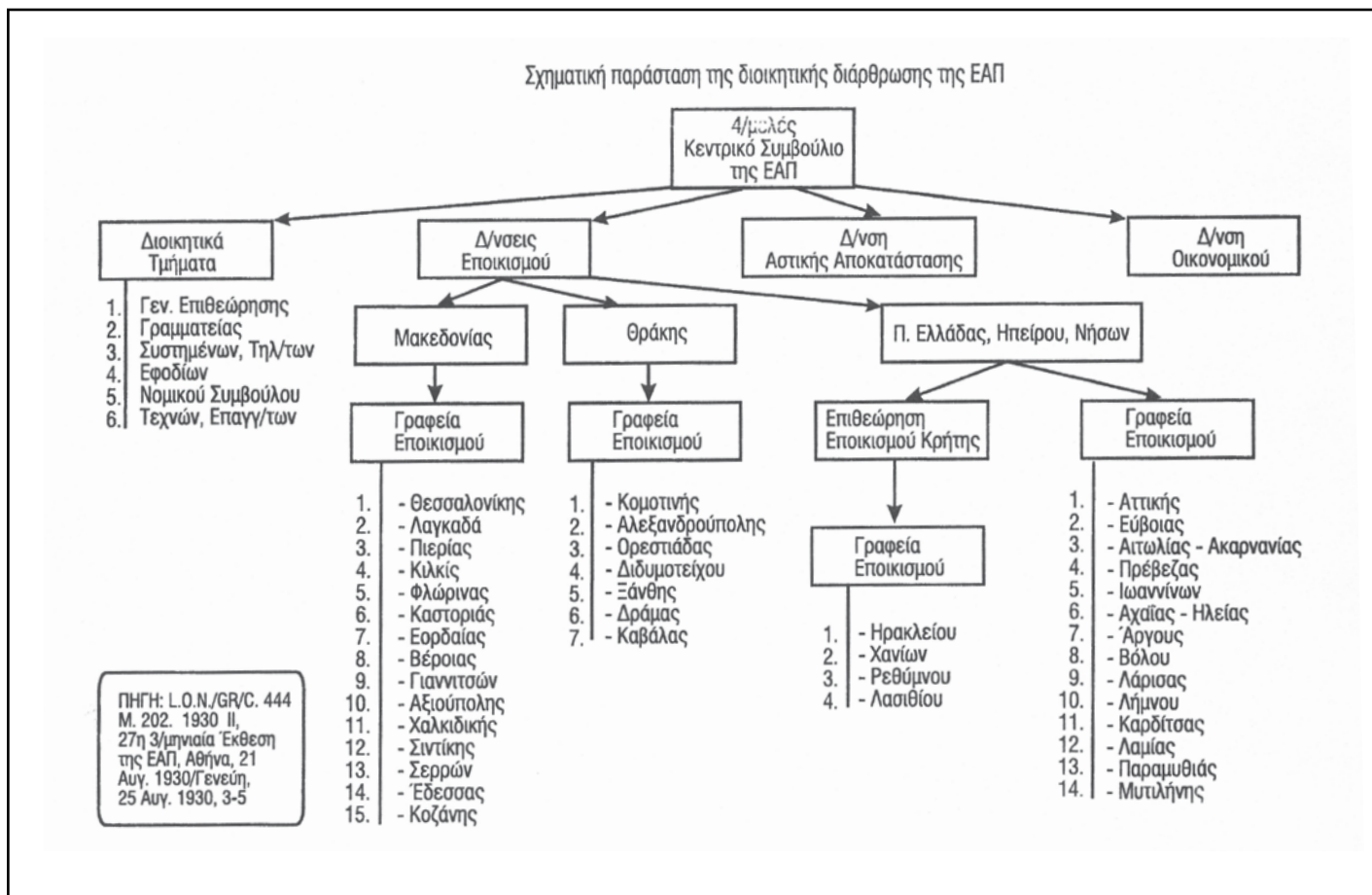
256. Ε.Α.Π., ό. π., σσ. 51-55 (Ν.Δ. «Περί λειτουργίας της Ε.Α.Π.»). Άρθρο 1: οι δικαιοδοσίες της αποκατάστασης μεταβιβάζονται στην Ε.Α.Π. από τα Υπουργεία Γεωργίας (η αγροτική) και Προνοίας (η αστική).

257. Ε.Α.Π., ό. π., σ. 50 (Εγκύκλιος του Υπουργείου Γεωργίας προς τις περιφερειακές υπηρεσίες, Αθήνα, 11 Ιανουαρίου 1924). Γνωστοποιείται στους Γενικούς Διευθυντές, τη Γεν. Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας, τους Νομάρχες Μακεδονίας, Θράκης, Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας ότι, στο εξής, μόνη αρμόδια για τον εποικισμό των προσφύγων θα είναι η Ε. Α. Π. Ουσιαστικά, οι εργασίες της Ε.Α.Π. άρχισαν στις 11 Νοεμβρίου 1923 από τη Θεσσαλονίκη. Εκεί πήγαν, πρώτη φορά, τα μέλη της επιτροπής, για να εκτιμήσουν από κοντά το μέχρι τότε εποικιστικό έργο της κυβέρνησης στη Μακεδονία. Έκθ. 1^η, σ. 1.

258. Βλ. τη Σύμβαση που υπογράφηκε στη Γενεύη, στις 24 Ιανουαρίου 1930, μεταξύ ελληνικής κυβέρνησης και Ε.Α.Π., για την εκκαθάριση της περιουσίας της δεύτερης μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1930: Α.Τ.Ε. Νομοθεσία, σσ. 4-16. Βλ. και τη Συμβολαιογραφική πράξη μεταβίβασης της ακίνητης περιουσίας της Ε.Α.Π. στην ελληνική κυβέρνηση (Αθήνα 27 Δεκεμβρίου 1930): Α.Τ.Ε., ό. π., σ. 27. Βλ. ακόμη L.O.N.C. 67 M.28. 1931. Π. Γενεύη, 14 Ιανουαρίου 1931: έκθεση για τις διαδικασίες που ακολούθησαν προκειμένου να υλοποιηθεί η παραπάνω σύμβαση της 24 Ιανουαρίου 1930.

259. Έκθ. 1^η, σ. 1.

Τσάπισμα καπνού.

Β'. Έλληνες πρόσφυγες στη Μακεδονία

α) Έλληνες πρόσφυγες στη Μακεδονία κατά επαρχίες (1912-1915)

α/α	Επαρχίες εγκατάστασης	Αριθμός προσφύγων		Εγκατασταθέντες κατά επαγγέλματα		
		Οικογένειες	Άτομα	Γεωργοί	Άλλα επαγγέλματα	Χωρίς επάγγελμα
1.	Ανασελίτσα	230	942	-	13	929
2.	Βέροια	212	862	269	9	584
3.	Βοδενά (Έδεσσα)	413	1.648	681	82	885
4.	Γιαννιτσία	682	2.841	794	142	1.905
5.	Γρεβενά	64	300	-	-	300
6.	Δεμίρ Ισσάρ (Σιδηρόκαστρο)	1.331	5.482	1.204	80	4.198
7.	Δράμα	3.197	12.907	1.602	152	11.153
8.	Ελασσόνα	43	178	-	-	178
9.	Ζίχνη	1.281	5.180	1.009	25	4.146
10.	Θάσος	216	848	-	-	848
11.	Θεσσαλονίκη	9.197	36.578	3.980	1.330	31.268
12.	Καβάλα	1.379	5.857	427	140	5.290
13.	Καϊλάρια	321	1.275	419	5	851
14.	Καστοριά	25	88	-	-	88
15.	Κατερίνη	908	3.626	1.623	65	1.938
16.	Κιλκίς	3.301	13.788	6.080	16	7.692
17.	Λαγκαδάς	1.994	8.104	2.851	291	4.962
18.	Νιγρίτα	905	3.639	-	-	-
19.	Πράβιον (Ελευθερούπολη)	610	2.766	868	26	1.872
20.	Σαρή Σαμπάν	597	2.663	874	120	1.669
21.	Σέρβια	165	684	382	-	302
22.	Σέρρες	611	2.265	4.202*	23*	6.419*
23.	Τζουμαγιά	1.190	4.710	-	-	-
24.	Φλώρινα	31	126	-	-	126
25.	Χαλκιδική	17	97	-	-	97
	ΣΥΝΟΛΟ	29.557	117.484	27.265	2.519	87.700

*Μαζί με Νιγρίτα και Τζουμαγιά.

Συμπέρασμα: Από τους 117.484 πρόσφυγες της περιόδου 1912-1915, οι 87.700 (ποσοστό 75%) δεν έχουν τοποθετηθεί ακόμη (Οκτώβριος 1915) σε κάποιο επάγγελμα.

Για την περίθαλψη και εγκατάσταση των εν λόγω 117.484 προσφύγων, στο παραπάνω χρονικό διάστημα, δαπανήθηκε το ποσό των 15.817.639 δρχ.

(ΠΗΓΗ: Υπουργείο Οικονομικών, Έκθεσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων, Αθήνα 1916).

**β) Έλληνες πρόσφυγες στη Μακεδονία κατά περιφέρειες
και εποικιστικά Γραφεία (1922-1924)**

(ΠΗΓΗ: Ε.Α.Π./Γενική Διεύθυνσις Εποικισμού Μακεδονίας / Τμήμα Στατιστικής, Κατάλογος των προσφυγικών συνοικισμών της Μακεδονίας με τας νέας ονομασίας, Θεσσαλονίκη 1928)

β.1) ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΑΓΡΟΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

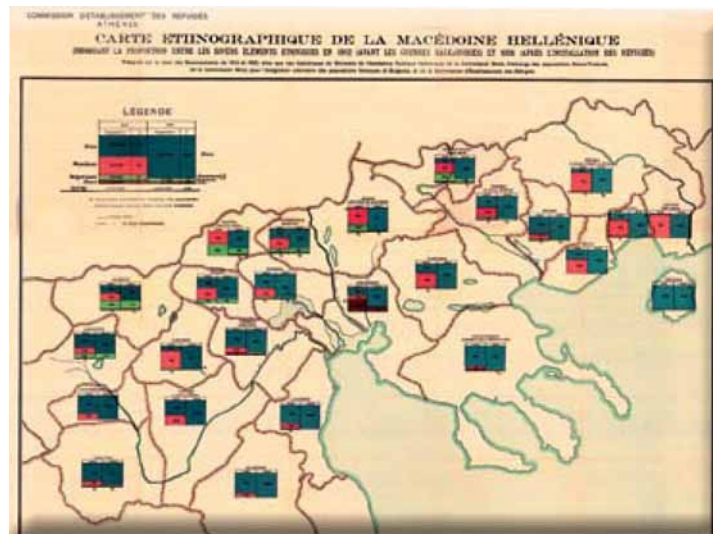
Οι 427.713 αγρότες πρόσφυγες της Μακεδονίας κατανέμονται, ανάλογα με το πληθυσμιακό τους μέγεθος, ως εξής:

α) Κατά περιφέρειες:

- 1) Στην Κεντρική Μακεδονία: 201.480 (47,10%)
(9 Εποικιστικά Γραφεία)
- 2) Στην Ανατολική Μακεδονία: 153.271 (35,83%)
(4 Εποικιστικά Γραφεία)
- 3) Στη Δυτική Μακεδονία: 72.962 (17,05%)
(4 Εποικιστικά Γραφεία)

β) Κατά Εποικιστικά Γραφεία (Ε.Γ.)

- 1) Ε.Γ. ΔΡΑΜΑΣ: 58.291 (13,62%)
- 2) Ε.Γ. ΚΑΒΑΛΑΣ: 37.752 (8,82%)
- 3) Ε.Γ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ: 36.455 (8,52%)
- 4) Ε.Γ. ΚΙΛΚΙΣ: 36.265 (8,47%)
- 5) Ε.Γ. ΚΟΖΑΝΗΣ: 31.402 (7,34%)
- 6) Ε.Γ. ΣΕΡΡΩΝ: 29.590 (6,91%)
- 7) Ε.Γ. ΣΙΝΤΙΚΗΣ: 27.638 (6,46%)
- 8) Ε.Γ. ΛΑΓΚΑΔΑ: 25.476 (5,95%)
- 9) Ε.Γ. ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ: 24.574 (5,74%)
- 10) Ε.Γ. ΈΔΕΣΣΑΣ: 23.498 (5,49%)
- 11) Ε.Γ. ΠΤΟΛΕΜΑΪΔΑΣ: 21.543 (5,03%)
- 12) Ε.Γ. ΑΞΙΟΥΠΟΛΗΣ: 15.315 (3,58%)
- 13) Ε.Γ. ΒΕΡΟΙΑΣ: 15.072 (3,52%)
- 14) Ε.Γ. ΠΙΕΡΙΑΣ: 12.846 (3,00%)
- 15) Ε.Γ. ΦΛΩΡΙΝΑΣ: 12.463 (2,91%)
- 16) Ε.Γ. ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ: 11.979 (2,80%)
- 17) Ε.Γ. ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ: 7.554 (1,76%)

Εθνογραφικός χάρτης της Μακεδονίας, 1926.
Εκπονήθηκε από την Κ.τ.Ε.

Όπως βλέπουμε, τη μερίδα του λέοντος, γεωγραφικά, στην κατανομή των προσφύγων έχουν η Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία (συνολικά 83%).

Η Δυτική Μακεδονία, καθώς βρίσκεται αρκετά μακριά από τα λιμάνια του Αιγαίου, δέχθηκε, κάπως καθυστερημένα, τα προσφυγικά ρεύματα. Έτσι, σε καμία έκθεση, μέχρι και τον Οκτώβριο του 1922, δεν εντοπίζουμε προσφυγικό στοιχείο στον δυτικομακεδονικό χώρο.

Ж ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΠΟΙΪΑ Ж

Αλλά και οι πηγές ενίσχυσης των προσφύγων με κοινωνικά και βιοτικά αγαθά (παιδεία, υγεία, τροφή, ενδυμασία κ.ά.) ήταν περιορισμένες σ' αυτήν την περιφέρεια.

Γι' αυτό και ο μεγαλύτερος όγκος του προσφυγικού στοιχείου, από το 1913 κ.ε., εγκαταστάθηκε στις πλησιέστερες προς τα λιμάνια αλλά και γόνιμες και με πολλές ελπίδες για το μέλλον, κεντρικές και ανατολικές περιοχές της Μακεδονίας.

Επίλογος

Ένα είναι βέβαιο, αν και το ποσοστό των προσφύγων στη Μακεδονία ανέρχεται στο ύψος του 452% του όλου πληθυσμού της, ωστόσο, η πληθωρική εγκατάσταση στον βόρειο αυτό χώρο δεν ήταν αποτέλεσμα μιας μελετημένης και προσχεδιασμένης πολιτικής εκ μέρους της Ελλάδας. Απλά, η περίθαλψη και εγκατάσταση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων διευκολύνθηκε σημαντικά από την ταυτόχρονη αναχώρηση των μουσουλμάνων της Μακεδονίας, στο πλαίσιο της ανταλλαγής.

Με την έννοια αυτή, η ανταλλαγή και αποκατάσταση των προσφύγων θα παρείχε, πρώτα - πρώτα, κρατική και διεθνή προστασία στους ξεριζωμένους της Ανατολής. Ήταν όμως και ενέργεια εθνική, με την έννοια ότι θα εξυπηρετούσε ομοεθνείς πληθυσμούς και όχι ότι θα ενισχύονταν εθνικά οι βόρειες περιοχές της χώρας, αφού ήδη ο μεγαλύτερος όγκος των προσφύγων (κάπου 1.150.000 άτομα) κατέκλυσε την Ελλάδα (κυρίως τη Μακεδονία), πριν προετοιμαστούν και πάρουν μέτρα οι ελληνικές κυβερνήσεις. Εντελώς ξαφνικά και αναπάντεχα.

Προσφυγική οικογένεια (1923), Αρχείο ΕΛΙΑ.

β.2) ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΑΣΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (1922-1924)

(Έκθ. 16^η της Ε.Α.Π., Απογραφή Αστών Προσφύγων, Ιούλ.-Αύγ. 1927)

α/α	Νομαρχίες	Πρόσφυγες που μένουν σε συνοικισμούς ή σε μουσουλμανικά σπίτια		Πρόσφυγες που μένουν σε νοικιασμένα σπίτια ή δωμάτια		ΣΥΝΟΛΟ	
		Οικογ.	Άτομα	Οικογ.	Άτομα	Οικογ.	Άτομα
1	Θεσσαλονίκη	24.335	91.832	1.939	8.105	26.274	99.937
2	Κοζάνη	85	322	139	439	224	761111
3	Πέλλα	1.808	7.080	125	476	1.933	7.556
4	Φλώρινα	302	1.228	21	79	323	1.307
5	Σέρρες	1.906	6.984	198	633	2.104	7.617
6	Δράμα	3.589	13.282	273	1.092	3.862	14.374
7	Καβάλα	5.889	22.105	87	341	5.976	22.446
	ΣΥΝΟΛΟ	37.914	142.833	2.782	11.165	40.696	153.998

Σημείωση: Οι επτά (7) νομοί της Μακεδονίας, στη δεκαετία του 1920, ήταν πολύ ευρύτεροι. Στη Νομαρχία Θεσσαλονίκης (π.χ.) υπάγονταν και οι σημερινοί Νομοί Πιερίας, Ημαθίας, Κιλκίς, Χαλκιδικής. Στη Νομαρχία Φλώρινας υπαγόταν ο σημερινός Νομός Καστοριάς, στη Νομαρχία Κοζάνης ο Νομός Γρεβενών. Εξάλλου, αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί ιδρύθηκαν όχι μόνο στις έδρες των νομών, αλλά και σε άλλα αστικά κέντρα του κάθε νομού. Έτσι, συνολικά στη Μακεδονία ιδρύθηκαν 41 αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί, με 3.953 σπίτια, σε σύνολο 27.343 αστικών σπιτιών όλης της χώρας (14,5%) (Έκθ. Ε.Α.Π. 27^η, σ. 15).

Από τον πίνακα γεωγραφικής κατανομής των αστών προσφύγων, κατά Νομαρχίες, φαίνεται ότι και στην περίπτωση αυτή τη μερίδα του λέοντος έχει η Κεντρική Μακεδονία (Θεσσαλονίκη, Πέλλα), με 107.493 άτομα (69,8%). Ακολουθεί η Ανατολική Μακεδονία (Σέρρες, Δράμα, Καβάλα), με 44.437 άτομα (28,85%) και έπεται η Δυτική Μακεδονία, με 2.068 άτομα (ποσοστό 1,34%).

Τελικά, θα λέγαμε ότι για τη διαμόρφωση του ανθρωπογεωγραφικού χάρτη του προσφυγικού ζητήματος λειτούργησαν τα ίδια κριτήρια, τόσο για τους αγρότες όσο και για τους αστούς πρόσφυγες.